

Prof. dr. Eric van Dijk
Een verhaal over vertrouwen

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Een verhaal over vertrouwen

Afscheidscollege

Prof. dr. Eric van Dijk

bij gelegenheid van zijn emeritaat
als hoogleraar Sociale Psychologie
aan de Universiteit Leiden
op vrijdag 30 januari 2026

Universiteit
Leiden

Mevrouw de Rector Magnificus, beste aanwezigen,

Over terugkijken

Hoe leuk zal het worden, hoe leuk is het, en hoe leuk was het? De psycholoog Daniel Kahneman – die in 2002 de Nobelprijs voor economie ontving – heeft zich onder andere afgevraagd hoe we nut vaststellen. Hij maakte onderscheid tussen ‘predictive utility’, ‘experienced utility’, en ‘retrospective utility’ – tussen het voorspelde nut, het ervaren nut, en het (terugkijkende) retrospectieve nut.¹ Kahneman betoogde dat we bij deze verschillende vormen systematische fouten maken. Zo kunnen we niet goed voorspellen hoe leuk we iets zullen vinden, en kunnen we achteraf ook niet goed meer inschatten hoe leuk iets was.

Als we voorspellen hoe we ons zullen voelen als we dat huis kopen, die baan nemen, hoogleraar worden, of met pensioen gaan, focussen we bijvoorbeeld overmatig op die geïsoleerde gebeurtenis: dat huis, die baan, dat pensioen. Hoe we ons echt gaan voelen wordt echter door veel meer zaken bepaald. Of de zon schijnt, of we gezond zijn, of we goed geslapen hebben, of het dak lekt. Hoe we ons denken te gaan voelen hoeft dus niet overeen te komen met hoe we ons daadwerkelijk zullen voelen.²

Maar ook als we terugblikken zijn we beperkt. Als we terugkijken – hoe leuk was dat feestje vorige week, of hoe waren die afgelopen 36 jaar aan de universiteit – zijn we volgens Kahneman een soort verhalenverteller. Hij heeft het over de ‘remembering self’ en de mens als ‘storyteller’.³ Als verhalenverteller selecteer je en laat je veel weg. Als iemand vraagt hoe je vakantie was vertel je niet alles wat er gebeurde; dan zou je twee weken bezig zijn. Je pikt er bepaalde zaken uit.

Dat doen we ook als we terugkijkend bedenken hoe leuk of vervelend we *zelf* iets vonden. Dan vertellen we onszelf een verhaal. We focussen op bepaalde zaken – vaak de meer extreme gebeurtenissen en hoe iets eindigde. De ‘peak and end rule’ noemde hij dit. Terugkijkend krijgen pieken en dalen overmatig groot gewicht, net als de afsluiting. Die maken het verhaal en bepalen samen hoe we achteraf denken dat het was – en dat hoeft niet overeen te komen met hoe het echt was.

Zelf gaf Kahneman het voorbeeld van een vriend die een symfonie had beluisterd. Het was prachtig, tot er ergens tegen het einde een snerpend geluid in de opname zat. Het had, zo zei de vriend, de hele ervaring verpest. Alleen... dat was natuurlijk niet zo. De daadwerkelijke ervaring was namelijk steeds fantastisch geweest – tot dat ene moment. Dat moment had niet de ervaring verpest, het had de herinnering aan de ervaring verpest.

3

Voorspeld nut, daadwerkelijk nut, retrospectief nut; herinneren, terugkijken, pieken, dalen, het einde... Een afscheidsrede heeft natuurlijk al deze elementen in zich.

Lange tijd was ik niet van plan om een afscheidsrede te houden. Dat had alles te maken met mijn voorspelling dat zo’n rede helemaal niet zo leuk wordt. Op zich geen rare gedachte. Bij afscheidsredes kan je wel eens denken: ‘een beetje ouwe koek, niks nieuws; het was ook inderdaad wel tijd om te gaan...’ Misschien denkt u straks ook wel ‘het is nou wel mooi geweest, Eric’. Niks mis trouwens met *die* gedachte; die deel ik met u.

Maar ja, aan de andere kant is een afscheidsrede ook een kans om gewoon afscheid te nemen – om dag te zeggen.

Bij De Kattetekop, het kinderdagverblijf van de universiteit, hadden ze een mooi ritueel. Als je je kind had afgeleverd en het was tijd om afscheid te nemen zong je als ouder voor je kind een liedje dat nog steeds af en toe mij me opkomt: ‘dag dag dag, we zwaaien goeiedag, we zwaaien goeiegoeiedag, dag dag dag!’. Dat liedje had een functie. Het bracht een duidelijke markering voor de ouders én voor de kinderen, en vergemakkelijkte daarmee het afscheid. Eenmaal uitgezongen moest je dan ook meteen gaan – na het zingen de crèche uit.

Zo’n functie heeft deze rede denk ik ook; een duidelijk afscheid – goed voor iedereen. En dan ook wegwezen...

De laatste afscheidsrede die ik in deze zaal bijwoonde was van mijn collega Michiel Westenberg. Even voor de zekerheid: dat was natuurlijk een hele fijne rede. Maar ook hij had zich afgevraagd of hij het wel moest doen. Daarom had hij Willem Otterspeer, emeritus hoogleraar universiteitsgeschiedenis, gevraagd hoe het nou zat met afscheidsredes. Ik citeer even Michiel Westenberg die Willem Otterspeer citeerde: ‘De afscheidsrede is inderdaad een onbekend planeetje. Het verscheen een keer aan de academische hemel en is weer bezig te verdwijnen. Na de late 19^e en begin 20^e eeuw had het een duidelijk stramien: de inaugurele rede zette de marsroute uit die de jonge hoogleraar denkt te volgen, en bij de afscheidsrede rekende de hoogleraar met zichzelf af: dit is wel gelukt, dit niet.’⁴

Voorspellen dus bij de oratie; terugkijken en afrekenen bij de afscheidsrede.

Nou moet ik zeggen: ik heb geen enkele behoefte om hier publiekelijk met mezelf af te rekenen. Het is tenslotte ook een beetje mijn dag. Het wordt dus ‘vertrekken zonder af te rekenen’. Maar dat idee van terugkijken is natuurlijk best mooi, al weten we dankzij Kahneman dat dit niet overeen hoeft te komen met hoe het allemaal echt was.

Spelletjes

Bij afscheidsredes bliken hoogleraren vaak alleen terug op hun periode als hoogleraar. Maar mijn periode in Leiden was wel wat langer dan dat.

Na mijn studies economie en psychologie in Groningen solliciteerde ik in 1989 op een promotieproject bij Henk Wilke. Nou ja, solliciteerde... Henk had net een hoogleraarship in Leiden aanvaard en nodigde me uit om mee te gaan. Hij vroeg wel nog om een sollicitatiebrief. In die brief gaf ik aan dat ik graag vier jaar aan een proefschrift wilde werken omdat goed onderzoek gebaat is bij een onderzoekslijn waarbij je langere tijd een onderwerp uitdiept. Bovendien bood het project me de mogelijkheid om economie en psychologie met elkaar te verbinden.

Op dat moment besepte ik niet hoe voorspellend mijn brief was qua verbinden van de economie en psychologie; maar ook qua lengte van een onderzoekslijn. Ietsje meer dan 36 jaar ben ik ermee bezig geweest.

Het promotieproject ging over sociale dilemma’s; over het conflict tussen persoonlijk en collectief belang. Een prachtig onderwerp, dat we met fundamenteel onderzoek bestudeerden. Daarbij maakten we gebruik van experimentele spellen die teruggrijpen op speltheorie; onder andere ontwikkeld door de wiskundige John

van Neumann en economische Nobelprijswinnaars als Reinhard Selten, John Nash, en Thomas Schelling.⁵

Dit onderzoek trok me aan omdat experimentele spellen het mogelijk maken om complexe onderwerpen als conflict en coöperatie tot de essentie terug te brengen. De kern van zulke problemen is bijna altijd gelegen in de onderlinge afhankelijkheid tussen mensen. En de precieze vorm daarvan kan je vastleggen in een spelstructuur; helder en eenduidig. Heerlijk.

Als je wil begrijpen waarom mensen zich wel of niet zetten voor het algemeen belang kan je een *public good game* creëren. In zo'n spel krijgen bijvoorbeeld vier mensen elk 10 euro. Die kunnen ze voor zichzelf houden of bijdragen aan een publiek goed. Als ze dat laatste doen wordt het geld dat ze geven verdubbeld. De opbrengst wordt echter onder iedereen verdeeld: ook als jezelf niks inlegt krijg je je deel. Met zo'n simpel spelletje creëer je een situatie waarbij het voor het collectief goed is als iedereen zijn tientje inlegt (dan wordt 40 euro verdubbeld tot 80). Maar ja, als individu ben je beter af door je tientje in de zak te houden. Je deelt mee in het publieke goed zonder zelf wat bij te dragen. Het dilemma is uiteraard dat eigenbelang ertoe kan leiden dat niemand iets bijdraagt voor het collectief.

Een ander mooi spel is de *trust game*; ontworpen om een complex onderwerp als vertrouwen te onderzoeken. Zo'n vertrouwensspel wordt meestal gespeeld met twee personen. Een van hen krijgt geld, bijvoorbeeld 10 euro, en kan er voor kiezen om dit zelf te verdelen tussen beiden, ofwel om de ander het te laten verdelen. Het is natuurlijk prettig om het zelf te verdelen; je kan

bijvoorbeeld de 10 euro gelijk verdelen – elk 5 euro – maar ook jezelf 10 euro geven en de ander 0 euro. Wat jij maar wil. Toch is het in dit spel ook aantrekkelijk om de ander te laten verdelen. Dan is er namelijk veel meer geld te verdelen, geen 10 euro maar 30 euro. Maar ja, dan moet je maar afwachten hoeveel deze jou van die 30 euro geeft; 15 euro? 5 euro? 0 euro? Durf je dat aan?

Afijn, met zulke spellen kom je – als je ze goed gebruikt – veel te weten over hoe mensen met conflicten en onderlinge afhankelijkheid omgaan. Hoe groot de rol van eigenbelang is. Welke andere motieven een rol spelen. En vooral wat mensen doen. Want daar gaat het uiteindelijk om. We willen gedrag begrijpen en voorspellen. We bestuderen niet of mensen zeggen dat ze zich willen inzetten voor het algemeen belang, maar of ze daadwerkelijk geld daarvoor opgeven. Niet of mensen zeggen dat ze anderen vertrouwen, maar of ze daadwerkelijk hun geld aan anderen toevertrouwen. Geen woorden maar daden dus.

Mensen kunnen op veel manieren afhankelijk van elkaar zijn. Het is dan ook belangrijk om steeds goed te doorgronden welk spel er eigenlijk gespeeld wordt. De onderlinge afhankelijkheid bij het geven van vertrouwen is anders dan de afhankelijkheid bij het bijdragen aan publieke goederen, of de afhankelijkheid bij onderhandelingen. In mijn onderzoek heb ik dan ook – vaak met promovendi en anderen uit mijn sectie – veel verschillende spellen gebruikt. Bijvoorbeeld give-some, take-some, keep-some en leave-some games, resource dilemma games, ultimatum bargaining games, dictator games, delta games, lambda games, weighted majority games, matching games, mismatching games, commons

games, anticommons games, chicken games, prisoner dilemma games, indirect reciprocity games, second and third part punishment games, en compensation games.

Wees gerust, ik ga deze studies en games niet bespreken. Ik ga ervan uit dat u hier ook niet op zit te wachten. Maar met die spellen konden we heel veel onderwerpen aanpakken die te maken hebben met coöperatie en conflict. De rol van emoties als boosheid, teleurstelling en schuld bij onderhandelingen, misleiding en deceptie, de invloed van machtsverschillen, het belang van reciprociteit bij vertrouwen, effecten van framing van beslissingen als winst of verlies, de invloed van persoonlijk versus collectief bezit, en van inkomensverschillen, de bereidheid tot sanctioneren van oneerlijk en egoïstisch gedrag, belonen en straffen. Allemaal met spelletjes.⁶

6 Sommige mensen houden niet van spelletjes. Ik wel. Sommige mensen vinden dat je voor onderwerpen als deze altijd een maatschappelijke context nodig hebt. Ik niet.

Daarmee zeg ik natuurlijk niet dat maatschappelijke context altijd overbodig is. Maar experimentele spellen zijn juist zo nuttig omdat ze – los van die context – de afhankelijkheden tussen mensen tot de essentie terug te brengen. Beslissingen kunnen dan ook gemodelleerd worden; je kan bepalen wat mensen zouden doen wanneer ze alleen gericht zouden zijn op eigenbelang, maar ook wat ze zouden doen wanneer ze de belangen van anderen meenemen. Je kan nagaan of economische modellen goed beschrijven hoe mensen zich daadwerkelijk gedragen of dat je toch wat psychologie nodig hebt. En door veranderingen aan te brengen in de structuur van

een spel leer je welke situationele kenmerken bepalend zijn voor gedrag. Kleine wijzigingen in de afhankelijkheidsstructuur kunnen grote gedragsmatige gevolgen hebben.

Ach, experimentele spellen bieden zoveel... In 2021 heb ik met Carsten de Dreu daar nog een overzichtsartikel aan gewijd in het *Annual Review of Psychology*, 'Experimental games and social decision making' – een aanrader...⁷

De spellen bieden ook een platform; een universele taal die gesproken wordt door onderzoekers van verschillende disciplines. De spellen worden niet alleen gebruikt door sociaal psychologische onderzoekers, maar ook door ontwikkelingspsychologen, sociologen, politicologen, biologen, en vooral ook door economen. Allemaal onderzoekers die geïnteresseerd zijn in thema's als conflict, coöperatie, eigenbelang, altruïsme, en eerlijkheid. Experimentele spellen kunnen dus samenwerking tussen disciplines bevorderen.

Met dit doel kocht ik in 2008 ook de domeinnaam socialdilemma.com; om op die site het brede publiek te informeren en een platform voor onderzoekers te creëren. Het doet me uiteraard goed dat de organisatoren van de *International Conferences on Social Dilemmas* het ook als hun platform zijn gaan gebruiken.⁸

Economie, psychologie, en Leiden

In mijn oratie 'De econoom en de psycholoog in ons hoofd'⁹ – daar zijn we dan toch – ging ik al in op de mogelijkheden die experimentele spellen bieden voor samenwerking tussen economie en psychologie. Op dat moment had ik eerlijk gezegd nog geen benul van de

vlucht die die samenwerking zou nemen. Ja, Kahneman had net daarvoor – als psycholoog – zijn Nobelprijs in economie ontvangen. Maar dat was nog maar het begin.

In die tijd, bijna 25 jaar geleden, stonden economie en psychologie nog ver van elkaar af. Onbegrijpelijk, want ze hebben alles met elkaar te maken. Economen zijn geïnteresseerd in hoe mensen – onder schaarste – beslissingen nemen. Onderlinge afhankelijkheid staat daarbij centraal; of het nu gaat om investeren in nieuwe producten en markten, om sparen of beleggen, om prijs- en salaris onderhandelingen, of het bijdragen aan publieke goederen. Beslissen onder schaarste betekent beslissen onder afhankelijkheid. En juist die onderlinge afhankelijkheid tussen mensen staat centraal bij sociaal psychologen.

De aanpak binnen beide gebieden verschilt echter sterk – en dat was zeker nog het geval toen ik mijn oratie hield. Ze verschillen vooral in de aannames die ze maken over de cognitieve mogelijkheden en motivationele beperkingen van de mens.

Kortgezegd veronderstelt de traditionele economie dat de mens cognitief onbegrensd is, maar motivationeel beperkt. De mens kan cognitief *alles* doordenken; niet is te moeilijk. Maar dit gebeurt motivationeel met de oogkleppen op – alleen redenerend vanuit het eigenbelang. De psychologie heeft een heel ander mensbeeld. Zij ziet de mens juist als cognitief beperkt, en motivationeel als iemand met een brede blik. We kunnen niet alles doordenken, maar motivationeel worden we niet beperkt door oogkleppen van eigenbelang. De mens is sociaal en heeft ook oog voor de belangen van anderen.

De meerwaarde van het combineren van beide gebieden – zoals in de gedragseconomie of economische psychologie – is dat je het beste van beide werelden kan hebben. De scherpe analyse van de econoom en het realistische mensbeeld van de psycholoog. Ik heb altijd geloofd in die meerwaarde.

Misschien is dit wel het moment om – terugkijkend – te erkennen dat ik bij mijn oratie niet helemaal eerlijk was. Na een betoog over dwarsverbanden tussen economie en psychologie vond ik het nodig om de sectie waar ik hoogleraar werd wat gerust te stellen. Ik besepte dat de leerstoel die ik accepteerde die van sociale psychologie was, en niet economische psychologie. Met dat in het achterhoofd sprak ik dan ook ‘Ik ben er niet op uit de sociale psychologie in Leiden om te buigen tot economische psychologie’.

Nu, bij mijn afscheid, kan ik wel bekennen wat op dat moment mijn onuitgesproken hoop was: meer economische psychologie in Leiden. Verder komen met die integratie. En terugkijkend: die hoop is uitgekomen. Zonder daarmee overigens iets af te doen aan de sociale en/of organisatiepsychologie. Het is dus ook niet gekomen tot een afbuiging van de weg – meer tot een wegverbreding.

Economie en psychologie zijn tegenwoordig geen gescheiden velden meer. Niet internationaal, maar ook zeker niet in Leiden. Wij hebben als sectie daar een actieve rol in gespeeld. En niet alleen in ons onderzoek.

Zo introduceerden we in 2010 naast de bestaande master Social and Organisational Psychology de specialisatie

Economic and Consumer Psychology, en heet onze track in de Research Master sinds 2021 Social and Economic Psychology. Sinds 2019 zijn we ook niet meer de sectie Sociale- en Organisationspsychologie maar zijn we Sociale, Economische en Organisationspsychologie. En ja, sinds 1 januari 2020 hebben we het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag.

Dat zijn voor mij belangrijke mijlpalen van veranderingen die gaandeweg zijn doorgevoerd. Daar moet ruimte voor zijn, die moet je worden gegund – en die werd me gegund.

Ik denk dan allereerst terug aan de samenwerking met Naomi Ellemers. Naomi was zelf niet zo van de economische spelletjes, maar deelde wel de passie voor fundamenteel onderzoek, en onderwerpen als moraliteit en rechtvaardigheid. En Naomi was (en is) goed, heel goed – niet voor niets ontving ze in 2010 de Spinozapremie; de hoogste wetenschappelijke erkenning in Nederland. Maar het belangrijkste was dat we elkaar vonden in het besturen van de sectie. Belangrijke beslissingen namen we steeds samen; in goed overleg en eigenlijk altijd eensgezind. In termen van het onderzoek dat ik zojuist noemde: We waren allebei bereid om bij te dragen aan het publieke goed, onze sectie.

De Master Economic and Consumer Psychology startte in 2010. Daarin bereiden we studenten voor op carrières op het snijvlak van economie en psychologie, met vakken als Emotions and (Ir)rationality, The Psychology of Media and Communication, The Psychology of Selling en Advertising, en natuurlijk het prachtvak The Psychology of Economic Behaviour.

De specialisatie was meteen een groot succes – ook dankzij Wilco van Dijk, die van de VU overkwam en de specialisatie mede vorm gaf. In september van het eerste jaar hadden we 24 nieuwe studenten, en al gauw kozen jaarlijks meer dan 100 studenten voor onze nieuwe Master. Maar succes zit niet alleen in het aantrekken van studenten. Met het diploma en de kennis op zak vinden onze afstudeerders snel hun weg; in het bedrijfsleven maar ook daarbuiten. Ook iets om als sectie trots op terug te kijken.

In die tijd maakte ik ook deel uit van het bestuur van het Nibud¹⁰; en samen met hun toenmalige directeur Gerjoke Wilmink creëerden we in 2014 een bijzondere hoogleraarpositie in Leiden, met de leeropdracht ‘Psychologische determinanten van economisch keuzegedrag’. Deze opdracht sloot naadloos aan bij de doelstellingen van het Nibud en de koers van onze sectie. Na een open procedure werd de positie toegekend aan Wilco die daarop de leerstoel fantastisch invulde. In 2022 konden we dit omzetten in een structurele hoogleraarpositie, ‘Economische psychologie en haar toepassingen’. Daarmee werd economische psychologie nog vaster verankerd in Leiden.

In 2015 brak wel een nieuwe periode aan. Naomi Ellemers vertrok naar de Universiteit van Utrecht. Een grote aderlating – voor de Universiteit Leiden, voor de sectie, maar ook voor mij. Maar ja, Spinoza-winnaars blijven niet onopgemerkt, en niets is voor eeuwig.

De opvolger werd gevonden in Carsten de Dreu. Het bleek mogelijk om hem te bewegen de UvA te verruilen voor onze sectie; met dezelfde leeropdracht als Naomi.

Ook die periode na 2015 koester ik. Niet alleen kon en kan ik het ook met Carsten uitstekend vinden. Maar met zijn komst kwam de nadruk in het onderzoek nog wat meer op experimentele en economische spellen te liggen. En net als Naomi was – en is – Carsten zeer succesvol en zeer vernieuwend in zijn onderzoek. Ook hij ontving volkomen terecht de Spinozapremie – in 2018.

Nu zie ik u denken – twee hoogleraren werken samen met Eric, en krijgen allebei snel daarna de Spinozapremie; de hoogste wetenschappelijke onderscheiding in Nederland. Dat kan toch geen toeval zijn?

Ik moet zeggen, ik vind het ook frappant. Maar uw gedachte dat ze dit allemaal aan mij te danken hebben – hoe begrijpelijk ook – gaat toch echt te ver; zelfs op een dag als vandaag. De ‘remembering self’ mag dan selectief in herinneren zijn, maar we moeten nu geen ‘false memories’ gaan creëren. Correlatie is geen causatie, en toeval bestaat. Dat weet u zelf ook wel.

Heb vertrouwen: Utopa, Kenniscentrum en meer
Terug dus naar echte herinneringen, op naar een ander hoogtepunt: 2019...

Onze masterspecialisaties waren zeer succesvol. Steeds meer studenten wisten ons te vinden. Als sectie worstelden we wel met de grote aantrekkingskracht van onze opleidingen. We geven graag onderwijs, en we bedienen graag veel studenten. Maar een grote onderwijs-behoefte zorgt ook voor grote werkdruk.

Die werkdruk is deels een gevolg van beperkte financiering, maar ook van de hoge eisen die gesteld

worden aan onze medewerkers. Als instituut zit je soms in een spagaat. Je wordt geacht te excelleren op het gebied van onderwijs én op het gebied van onderzoek. Beide onderdelen worden ook om de zoveel jaar beoordeeld door onderwijsvisitatiecommissies en onderzoeksvisitatiecommissies. Helaas zijn dat afzonderlijke commissies die elk hun eigen hoepels meenemen waar je doorheen moet en hun eigen latten waar je overheen moet.

Zo kan je bij een onderwijsvisitatie te horen krijgen dat je veel intensiever onderwijs moet geven. Een jaar later kan een onderzoekscommissie langskomen, en concluderen dat het onderzoek nog wat versterkt of meer interdisciplinair moet worden. Gecombineerd stellen die afzonderlijke visitaties vaak onrealistische eisen – die optellen tot ver boven de 100%, en zo tot een te hoge werkdruk.

Qua acrobatiek wordt daarbij overigens vaak meer dan een spagaat gevraagd. Er wordt immers ook verwacht dat we ons inzetten voor valorisatie – het bijdragen aan de samenleving. De werkelijkheid lijkt met al die eisen dan ook vaak meer op dat spel Twister. Zet allemaal je linkerbeen op rood. Nu je rechterhand op blauw. Ah, en je linkerhand op geel. Oh, en dat rechterbeen nog even op... Afijn, iedereen wie dat spel ooit op een verjaardag gespeeld heeft weet hoe dit eindigt: deelnemers storten in.

En dat is zo zonde. Want elk van deze onderdelen – onderwijs, onderzoek, valorisatie – is fantastisch. Mits je daar voldoende bewegingsruimte, lenigheid, en vrijheid voor hebt.

Uit de Personeelsmonitor die aan onze universiteit wordt afgenomen blijkt steevast dat de werkdruk als hoog wordt ervaren – te hoog. Dat klopt met een rapport van het Rathenau Instituut uit 2018.¹¹ Daaruit bleek dat onderzoekers met een onderwijstaak gemiddeld een kwart van hun aanstelling overwerkten. Dus niet dat een kwart van de medewerkers overwerkte – nee, gemiddeld werkten ze een kwart van hun aanstelling over!

Inderdaad, dat klinkt nog niet als dat hoogtepunt dat ik u zojuist beloofde... Dat kwam echter in de vorm van de Stichting Utopa.¹² En meer specifiek in de persoon van Loek Dijkman. Loek Dijkman was – helaas overleed hij in 2024 – een bijzondere man met een groot maatschappelijk hart. Hij was oprichter van Stichting Utopa; een ideële stichting die zich op verschillende gebieden inzet voor de samenleving.

10

Ik had al enige jaren contact met Loek. Hij ondersteunde ons al door financiering van een promotieproject ‘Vertrouwen bij economische beslissingen’; een project met Manon Schutter en veel onderzoek naar *trust games*.

Maar dit keer ging het contact verder, veel verder. Loek Dijkman nodigde me uit op zijn kantoor – in het voormalige Weeshuis op de Hooglandse Kerkgracht, hier in Leiden. 8 juli 2019. Loek maakte zich zorgen over de sociale wetenschappen en zag hoe het onderzoek en onderwijs in de knel zat. Hij voelde veel voor de wijze waarop wij economie en psychologie combineerden, en wilde ons daarbij graag ondersteunen. Daarin vonden we elkaar uiteraard, en al pratend kwamen we tot een ambitieus plan.

Stichting Utopa zou onze sectie vijf jaar lang financieel ondersteunen met een zeer aanzienlijk bedrag. Ik noem nu even dat bedrag niet; dat kunt u vast wel ergens vinden. Maar als ik zeg ‘zeer aanzienlijk’, dan is dat een zeer groot understatement. Ook onze universiteit viel ervan achterover.

En ja, toen ontstond er even een aparte situatie. De universiteit werd in eerste instantie een beetje achterdochtig... Waarom wil iemand ‘zomaar’ zoveel geld geven? Wat zit daarachter? Een poging tot beïnvloeding van de wetenschap? Van de sectie? Iets anders?

Er zat verder niks achter. Sterker zelfs, het was Stichting Utopa zelf die aangaf dat men verder geen enkele invloed wenste. Het vergde een aantal gesprekken voordat de universiteit helemaal gerustgesteld was. Iets dat Loek Dijkman overigens niet voor het eerst overkwam. Soms is een aanbod zo goed dat mensen achterdochtig worden, en als je niet uitkijkt ze zelfs een heel mooi aanbod afwijzen. Dat laatste had ik overigens ook al eens mogen aantonen met Wolfgang Steinel en Ilja van Beest; in fundamenteel onderzoek met een spelletje (de delta game, voor de liefhebbers); in het prachtige (en zelden geciteerde) artikel ‘*Too good to be true: Suspicion-based rejections of high offers*’.¹³

Maar de universiteit werd dus gerustgesteld; met dank ook aan de toenmalige Wetenschappelijk Directeur van Psychologie Philip Spinhoven, en de toenmalige decaan Paul Wouters. Vanaf dat moment stond ook de universiteit volledig achter onze plannen.

Kort gezegd kwam het hier op neer: We gingen een Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag opzetten, dat – en dat was natuurlijk ook even ingewikkeld voor de universiteit – *gratis* gehuisvest werd in het voormalige Weeshuis in Leiden; het pand van Utopa. Dat Kenniscentrum zou zich richten op de link tussen de universiteit en haar omgeving – in Leiden maar ook daarbuiten.

Daarnaast reserveerden we een deel van de ondersteuning voor ons fundamentele onderzoek. Dat was en is natuurlijk essentieel! Wetenschap kan niet zonder fundamenteel onderzoek. Eigenlijk maakt bijna al het toegepaste onderzoek gebruik van inzichten die opgedaan zijn in fundamenteel onderzoek – onder andere met spelletjes, puntjes en muntjes. Dat onderzoek heeft dus niks met een ivoren toren te maken maar alles met een stevige fundament.

Dat betekent trouwens niet dat het nut van fundamenteel onderzoek afgemeten moet worden aan de praktische toepassing van de opgedane kennis. Dat is een misverstand. Wetenschap bestaat bij de gratie van nieuwsgierigheid naar wat je niet weet. Nieuwsgierigheid is het vliegwieltje voor kennis. Hoe meer je weet, des te nieuwsgieriger word je naar wat je (nog niet) weet. Dat punt maakte ik ooit ook met Marcel Zeelenberg in ons artikel met de prachtige titel *'When curiosity killed regret'*.¹⁴

Er is grote waarde in wetenschap die puur gedreven wordt door de wil om te weten wat je niet weet; of je dat nu fundamenteel, ongebonden, of nieuwsgierigheid-gedreven noemt. Die wetenschap moet je koesteren, beschermen

en stimuleren. Zonder je druk te moeten maken over toepassing of wat je er morgen aan hebt.¹⁵

Maar goed, wij gebruikten dus de ondersteuning van Stichting Utopa om op beide vlakken stappen te zetten – fundamenteel onderzoek en toepassing.

Een wereldplan, dat we vervolgens precies zo uitgevoerd hebben. We begonnen 1 januari 2020; dus op het moment dat de Covid pandemie uitbrak. Niet echt een ideaal moment om te starten, maar wat is het een succes geworden. Daarmee bedoel ik niet dat het precies werd wat we voor ogen hadden. Welnee. Het werd veel mooier en groter dan ik ooit voor mogelijk had gehouden.

Terwijl we de werkdruk binnen onze sectie konden verlagen en ons fundamenteel onderzoek konden stimuleren, realiseerden we een Kenniscentrum dat nu breed bekend is bij beleidsmakers in het land, en door onze rector onlangs omschreven werd als een van de pareltjes van deze universiteit.

We richten ons daarin op financieel welzijn, houden ons bezig met de schuldenproblematiek, en onderwerpen als toeslagen, pensioenen, studieschulden en maatschappelijke uitsluiting. We geven cursussen en trainingen, houden de vinger aan de pols van Nederland met de Nationale Monitor Geldzorgen die we samen met Wijzer in Geldzaken ontwikkelden.¹⁶ We werken samen met ministeries, met instanties als DUO en de Belastingdienst. We adviseren de Tweede Kamer, delen onze kennis in gemeenten, binnen onze universiteit, en hebben veel nieuw onderzoek kunnen opzetten en uitvoeren. Het is

teveel om nu allemaal op te noemen. Kijk vooral eens op kcpeg.nl.¹⁷

Zo'n stevige brug naar de samenleving is hard nodig. Ik had het zojuist over het mensbeeld in de traditionele economie, met de mens als cognitieve alleskunner die slechts gedreven wordt door eigenbelang. Dit beeld blijft niet beperkt tot de economische wetenschap.

Zoals bijvoorbeeld de wetenschapper Barry Schwartz al eerder vaststelde heeft de rationale keuzetheorie, en het marktdenken dat daarmee gepaard gaat, grote invloed op hoe er in de samenleving gedacht wordt over zaken als persoonlijke verantwoordelijkheid.¹⁸ Een soortgelijk punt maakte iemand als Dale Miller. Hij sprak over de norm of zelfs 'de mythe' van eigenbelang – het idee dat alles en iedereen gedreven wordt door eigenbelang.¹⁹ Die versimpelde economische assumptie kan werken als een norm, waardoor mensen gaan denken dat je je zo *hoort* te gedragen en dat anderen zich ook zo *zullen* gedragen.

Het economisch mensbeeld sijpelt dus ook door in de samenleving. Nou ja, sijpelt – het is ervan doordrenkt. Dan is het dus niet zo verwonderlijk dat beleidsmakers, vaak met de beste bedoelingen, soms het idee hebben dat je mensen die hun rekeningen niet op tijd betalen gewoon hoge boetes moet geven; en dat er ingewikkelde brieven worden gestuurd die mensen niet begrijpen.

Beleid is gebaat bij correcte aannames; bij een correct mensbeeld; in 2009 wijdde ik daar met Marcel Zeelenberg al een adviserend hoofdstuk aan voor de WRR, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid – getiteld 'De (ir)rationele beslisser'.²⁰

Met het Kenniscentrum Psychologie en Economisch gedrag brengen we deze inzichten dus nu, met dat juiste mensbeeld, in en naar de praktijk. Hierbij wil ik toch even de rol van Wilco van Dijk benoemen. Als directeur heeft hij het centrum gemaakt tot wat het nu is – samen met andere leden van onze sectie en medewerkers die we specifiek hiervoor aangesteld hebben. Na de eerste periode van 5 jaar zijn we afgelopen jaar – wederom ondersteund door Stichting Utopa – begonnen aan een nieuwe periode van 4 jaar. Een periode die past bij de gedachte van Loek Dijkman dat je voor grote projecten vaak in totaal 9 jaar nodig hebt voordat ze echt goed staan. Dat belooft nog wat!

Ik sta nu uitgebreid stil bij die uitgestoken en helpende hand van Utopa. Niet alleen omdat het voor onze sectie zo bepalend is geweest, en nog is. Maar ook omdat het zo'n uitzonderlijk initiatief was.

Wat kenmerkt dit initiatief, en het succes ervan? Ikzelf denk dan vooral aan twee zaken, die gerelateerd zijn aan elkaar: vertrouwen en vrijheid. Stichting Utopa bood ons beide. Het ging niet alleen om de financiële ondersteuning. Het vertrouwen bestond eruit dat de Stichting ons de vrije hand gaf om zelf te bepalen wat we wilden onderzoeken, en waar we onze kennis inzetten. Inderdaad, een beetje zoals in een trust game. Stichting Utopa wilde niet bepalen of controleren, maar zaken mogelijk maken. Zo konden wij vervolgens nieuwe initiatieven ontplooiën en nieuwe richtingen inslaan.

Dromen en dwalen

En dan droom ik met dat in gedachte even verder, en dwaal ik wellicht een beetje af...

Dan denk ik aan de wijze waarop universitair onderzoek en onderwijs wordt vormgegeven in Nederland. Is daar ook niet behoefte aan meer vertrouwen en vrijheid? Ik zou nu heel veel voorbeelden kunnen geven, ook binnen ons eigen instituut Psychologie, maar ik zal me beperken tot twee situaties waar ik denk dat de geneigdheid tot controle te ver doorgeschoten is.

Ik had het zojuist over de onderwijs- en onderzoeks-visitaties. Het doel van die visitaties is uiteraard om kwaliteit te waarborgen. Ik kan daar een eindje in meegaan. Maar die evaluaties en visitaties helpen niet altijd. Zeker niet als het steeds afzonderlijke commissies zijn die langskomen met hun eigen hoepeltjes en latten. Ik gaf al aan hoe de gevraagde inspanning door die gescheidenheid kan optellen tot meer dan 100%.

Waarom staan we dat toe? Hoe kunnen we het als universiteiten hebben over de waarde van verwevenheid van onderwijs en onderzoek²¹, om vervolgens die verwevenheid uiteen te laten rafelen in twee afzonderlijke visitaties?

Als we deze situatie en de essentie van de onderliggende afhankelijkheden even beschouwen als een spelsituatie – en waarom ook niet – dan zou je kunnen zeggen dat hier een spel wordt gespeeld met drie spelers. Twee visitatie-commissies die niet met elkaar in contact staan, maar wel elk afzonderlijk spelen met de derde speler – het instituut; in ons geval het instituut Psychologie. Die spelstructuur

leidt ertoe dat het instituut overvraagd wordt – en dat leidt tot uitputting van degenen binnen dat instituut.

Die uitputting ligt niet aan de spelers, het ligt wel aan het spel. Structurele kenmerken hebben gedragsmatige gevolgen. Dat betekent ook dat je met structurele wijzigingen het spel ook ten goede kan beïnvloeden. En als je dit spel bekijkt is het probleem structureel eenvoudig op te lossen: combineer die twee visitatie-spelers tot één speler.

Het zou veel beter zijn om beide visitaties te combineren – om te komen tot één visitatie waarbij één commissie beide onderdelen – onderzoek en onderwijs – samen en in samenhang evalueert. Dat scheelt alvast de helft van de visitaties. Maar belangrijker: Pas dan ziet en voelt een visitatiecommissie de spagaat van de universiteit en haar medewerkers. Dat kan leiden tot een realistischere kijk en balans in adviezen; en tot eisen die niet de 100% overstijgen. Dat zal best ingewikkeld zijn voor zo'n commissie, ja. En dat moet ook. De samenhang en verwevenheid *is* ingewikkeld.

Al die afzonderlijke criteria, en mogelijke sancties bij het niet voldoen aan die criteria, hebben overigens ook nog andere negatieve gevolgen. In onderzoek met Laetitia Mulder, David De Cremer, en mijn eigen promotor Henk Wilke hebben we lange tijd geleden al – in een publiek goed spel – de keerzijde laten zien van controle en sanctiesystemen.²²

Sanctiesystemen kunnen de interne motivatie verminderen, en het vertrouwen in elkaar ondermijnen. Ze kunnen daarmee zelfs dat economisch mensbeeld van

eigenbelang versterken. Mensen kunnen het idee krijgen dat die controlesystemen er niet voor niets zijn. Blijkbaar kan je er niet op vertrouwen dat mensen uit zichzelf het goede doen? Zo kunnen deze systemen ook hun eigen behoefte creëren waarbij mensen denken dat als je zo'n systeem weghaalt de hel losbreekt.

Bij nadelige gevolgen van de wijze waarop we onze wetenschap en controlesystemen hebben ingericht moet u niet alleen denken aan negatieve sancties. Ook zaken die positief lijken kunnen nadelige gevolgen hebben. En dan dwaal ik nog even ietsje verder af naar het tweede voorbeeld - naar het NWO; de Nederlandse Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Onderzoekers kunnen bij NWO subsidies aanvragen. Dat klinkt mooi, maar ook hier staat het bol van de hoepeltjes. Zo moet je soms niet te lang geleden gepromoveerd zijn, soms uit een specifiek onderzoeksgebied komen, je op een heel specifiek maatschappelijk thema richten, of met specifieke partners samenwerken. En ja, *als* je voldoet aan die sturende criteria (richtinggevend of beleidsrijk noemen ze dat), dan moet je nog over het kwaliteitslatje. Die ligt vaak extreem hoog omdat er heel veel onderzoekers aankloppen bij het NWO. Bij veel beurzen wordt maar één op de tien aanvragers, en vaak nog minder, gehonoreerd.

Onderzoekers moeten echter wel zo massaal aankloppen omdat zij voor de financiering van hun onderzoek steeds afhankelijker zijn geworden van het NWO. Interne onderzoeksgelden zijn onvoldoende. Dat universiteiten vaak uit eigen middelen NWO-subsidies moeten matchen maakt de zaak er niet beter op.

Die overmatige afhankelijkheid van NWO en de strenge selectieprocedures leiden tot verkwesting van tijd, geld, en talent. Erger nog, de effecten zijn vaak demotiverend en destructief. Als voorzitter van een grote sectie heb ik vaak moeten toezien hoe medewerkers, na maandenlang aan hun aanvraag gewerkt te hebben, een kort briefje krijgen van NWO met algemene bewoordingen die een afwijzing moeten rechtvaardigen. Vaak met daarbij de opbeurende mededeling dat het voorstel echt goed was, maar dat ze helaas streng moeten selecteren... Die afwijzingen werken vaak heel lang door. En ook dat is zo zonde.

Natuurlijk wordt dit systeem met enige regelmaat ter discussie gesteld. Is het efficiënt om zo'n moloch als NWO te creëren? Voorstanders zeggen uiteraard ja. Je kan het niet aan universiteiten overlaten om zelf te beslissen hoe ze onderzoeksgeld het best kunnen inzetten. Dan verlies je sturing, en vermindert de kwaliteit. Inderdaad, dat lijkt wel erg op die bevindingen uit ons onderzoek met Laetitia Mulder, met puntjes en muntjes in een publiek goed spel. Zonder controle- en selectiesystemen stort de boel in.

Niet zo lang geleden stelde de voorzitter van NWO in een interview: "NWO is er niet voor niets. Wij verdelen geld op basis van kwaliteit en excellentie. (...) Je moet toch schiften: komt dit voorstel boven of onder de streep? Dat is onze job, daar zijn wij voor".²³

Op zich geen vreemde opmerking. Maar toch: wie moeten – vaak gratis of voor bijna niks – voor NWO bepalen of een subsidieaanvraag goed genoeg is? Wie houden voor NWO de interviews met aanvragers? Dat zijn toch echt de wetenschappers van de universiteiten. NWO vraagt hen

de beoordeling te doen. Terecht, want daar zit de echte expertise.

Maar dat maakt het niet minder wrang. Universiteiten worden onvoldoende vertrouwd om zelf te sturen, maar mogen wel voor NWO de kwaliteit beoordelen. Het zou goed zijn wanneer de regie (en gelden) weer meer bij de universiteiten zou komen.²⁴ Het NWO kan niet zonder universiteiten, maar universiteiten zouden denk ik best – en zelfs beter – met wat minder NWO kunnen leven...²⁵

Niet omdat er wat mis is met de mensen van NWO. Er is wat mis met het spel. Ook hier zijn er drie grote spelers. De overheid ondersteunt zowel het NWO als de universiteit, maar heeft het spel zo in elkaar gestoken dat de universiteit overmatig afhankelijk is van de NWO-speler. Die moet door de toestroom aan individuele aanvragen schiften; met hoepels, hoge latten, veel afwijzingen en verspilling van talent.

De structurele speloplossing ligt voor de hand: verklein de afhankelijkheid tussen universiteit en NWO. Dat kan wanneer de overheid het als speler aandurft om meer onderzoeksgeld rechtstreeks aan de universiteiten te geven – zonder nieuwe hoepels, en met minder nadruk op controle. Die aanpassing is niet zo ingewikkeld. Het vereist wel vertrouwen.

Onderzoek naar trust games – ook van onszelf, bijvoorbeeld van Manon Schutter²⁶ – laat zien dat mensen vaak te weinig vertrouwen hebben in anderen; er is teveel cynisme en achterdocht. Mensen onderschatten de betrouwbaarheid van anderen. En dat is jammer want je mist daarom zoveel. Vertrouwen geven creëert betrouw-

baarheid. Dat is geen luchtfietsrij maar een empirisch feit. Maar om die betrouwbaarheid te realiseren moet je wel eerst vertrouwen geven. Mensen die geen vertrouwen geven komen daar nooit achter en zijn dus ook uiteindelijk vaak slechter af. En de maatschappij met hen.

Leidúh

U heeft gelijk, genoeg gedroomd voor vandaag. Natuurlijk kunnen er zaken anders. Natuurlijk kan het spel verbeterd worden. Maar er is toch ook heel veel goed? Dat klopt ook wel ja. Terug dus maar weer op aarde, naar waar we hier voor zijn: een helder afscheid – dag, dag, dag – en prettig terugkijken.

Ik noemde al verschillende zaken waar ik met plezier en trots op terugkijk. Daarbij legde ik de nadruk op de toevoeging van economie aan onze sectie; in ons fundamentele onderzoek, in ons onderwijs, en in ons kenniscentrum. Die combinatie van economie en psychologie. Maar dat is natuurlijk nog maar een deel van het terugkijken.

‘Waarom ben je sinds 1989 altijd in Leiden gebleven en nooit ergens anders gaan werken?’ Die vraag stelde de toenmalige rector me ter verwelkoming, vlak na mijn benoeming als hoogleraar. Het was geen verwijt (denk ik); er sprak wel verbazing uit. Een beetje overvallen antwoordde ik dat ik blijkaar zo goed was dat de Universiteit Leiden me nooit had willen laten gaan. Ik kan me vergissen, maar ik had de indruk dat hij dat antwoord niet goed rekende.

Maar wat dan wel? Je zou kunnen zeggen dat ik door in Leiden te blijven voor de makkelijkste weg koos. Tsjá, dat

is misschien een deel van het verhaal. Of dat ik een grote hekel aan reizen heb, en gewoon op mijn fietsje naar m'n werk wilde blijven gaan. Daar zit ook wel wat in ja. En misschien hou ik gewoon niet zo van verandering van plek. Ik snap waar u heen wil. Maar als wetenschapper wil ik wel even opmerken dat die laatste interpretatie - weerstand tegen verandering van plek - weerlegd wordt door keiharde data. Zo begon ik in 1989 in kamer 2A32, maar daarna verhuisde ik zonder morren naar de overzijde van de gang, naar kamer 2A33, en sinds mijn hoogleraarschap zit ik net zo makkelijk in kamer 2A25.

Nee, soms is de simpelste verklaring de beste. Ik heb het gewoon prima naar mijn zin gehad hier. Naast dat fundamentele onderzoek, die experimentele spellen, dat onderwijs, en die combinatie van sociale psychologie en economie denk ik aan de goede sfeer, de vrijheid en het vertrouwen die ik heb mogen ervaren in mijn sectie, en vooral ook aan de mensen met wie ik heb mogen samenwerken. Sociale relaties op het werk zijn, zo stelde ook Kahneman al – hij weer – een belangrijk onderdeel van 'life satisfaction'; wat overigens weer iets anders is dan geluk ('happiness'), maar daar moet u zijn werk nog maar eens op nalezen.

En bedankt

En met wie heb ik zo fijn samengewerkt? Tsjja, het klinkt misschien suf, maar eigenlijk met zo'n beetje iedereen. Het faculteitsbestuur, het instituutbestuur, het instituutsbureau, de onderwijsondersteuning, de facilitaire dienst, de studenten, en natuurlijk mijn sectie.

Ik kan niet iedereen noemen. Maar een paar uitzonderingen wil ik wel maken.

Allereerst mijn promovendi. Veel van mijn onderzoek is uiteindelijk een samenwerking geweest met jullie En als ik zeg samenwerking bedoel ik ook echt dat! Dat mooie onderzoek hebben we altijd samen bedacht, samen uitgevoerd en samen opgeschreven.

Dus bedankt Ilja van Beest, Michel Handgraaf, Laetitia Mulder, Jeroen Stouten, Erik de Kwaadsteniet, Marijke van Putten, Marijke Leliveld, Annemarike Lokhorst, Maarten Wubben, Pieter Desmet, Lukas Koning, Wouter van den Bos, Jessanne Mastop, Gert-Jan Lelieveld, Marret Noordewier, Marlon Mooijman, Florian Cramwinckel, Welmer Molenmaker, Jorien van Hoorn, Frank Doolaard, Shekinah Dare, Erdem Meral, Olaf Simonse, Manon Schutter, Robert-Jan de Rooij, Zi Ye, Rijn Vogelaar, Roujia Feng, en Xueting Zhang.

Ik heb natuurlijk met veel meer onderzoekers samengewerkt. Als ik me even beperk tot mijn publicaties praat je al gauw over iets van 200 co-auteurs; dat rijtje ga ik nu niet langs. Sommigen heb ik al genoemd, maar weet dat ook als je niet nadrukkelijk genoemd werd je wel nadrukkelijk in mijn herinnering zit. En dat is wat telt.

Naomi, Carsten, en Wilco: jullie heb ik wel al kort genoemd. Toch wil ik nu nogmaals benadrukken hoezeer ik onze samenwerking gewaardeerd heb. En dan neem ik ook graag mijn eigen promotor Henk Wilke mee. Henk, bij mijn oratie bedankte ik je ook al. Die dank is in de jaren niet minder geworden. Je hebt veel mogelijk gemaakt voor me, en het doet me dan ook goed dat je vandaag aanwezig bent.

Mijn sectie, toen en nu: dank voor jullie steun, inzet, en voor het bieden van die omgeving waarin ik me thuis voelde. Ook buiten onze eigen universiteit wordt onze sectie gezien als een fijne plek om te werken. Dat zien ze goed. Dat is zeker niet vanzelfsprekend, en geeft aan hoe bijzonder jullie zijn. Dat is natuurlijk ook de verdienste van ons secretariaat. Als ik ver terugkijk denk ik aan Christine, Maya, Cora, Susañoña, en Karin. Op dit moment worden we in de watten gelegd door Conny, Hélène, en Milena. Ook zo'n fantastisch team. Jullie zorgen ervoor dat iedereen binnen de sectie zich ondersteund weet, en dat de sectie een eenheid is. Niet alleen met paasborrels, sinterklaas, kerstlunches, de partytent op het veldje, en het bakken van koekjes en cakes. Hoewel die wel helpen. Het belangrijkste is jullie aandacht voor iedereen.

En als ik dan terugkijk, dan denk ik natuurlijk ook aan degene die mijn hele werkende leven – en nog veel meer dat dat – met mij heeft meegemaakt, Jacqueline. En de twee die bij mijn oratie nog te klein waren om in de zaal te zitten, maar nu gelukkig hier zijn: Michiel en Lars. Mijn oratie eindigde ik met de conclusie dat het werk maar het werk is, en dat jullie drie pas echt belangrijk zijn. Wat ik toen zei geldt nog steeds, behalve dat ik nu kan zeggen 'het werk *was* maar het werk!' Jullie zijn nog steeds voor mij het allerbelangrijkst. Toen, nu, en straks.

Die dag en dag dag dag

En ja, daar is het dan; het eind van deze afscheidsrede, en daarmee het begin van mijn pensioen.

Ik krijg de laatste tijd regelmatig de vraag wat ik ga doen als ik gepensioneerd ben. Ik antwoord meestal dat ik meer ga reizen met Jacqueline – ga ik zeker doen. Dat ik nieuwe

sporten ga uitproberen – zou zomaar kunnen. Spaans leren – ben ik mee begonnen. Dat ik me ga verdiepen in geschiedenis en sterrenkunde – die kans is groot. Maar eigenlijk heb ik niks uitgestippeld. En dat is wel zo prettig. Als ik Kahneman mag geloven zou ik ook niet erg accuraat zijn in mijn voorspellingen. We zien het dus wel. Wat het ook wordt, ik heb er nu al heel veel zin en alle vertrouwen in.

Voor u allen zeg ik 'dag dag dag', en zwaai ik goeiedag.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Kahneman, D., & Thaler, R. (2006). Anomalies - Utility maximization and experienced utility. *The Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 221-234.
2. Daar valt natuurlijk veel meer over te zeggen. Er is ook veel meer over geschreven. Zie bijvoorbeeld: Wilson, T. D., & Gilbert, D. T. (2003). Affective forecasting. *Advances in Experimental Social Psychology*, 35, 345-411.
3. Lees vooral de hoofdstukken 35 ('two selves') en 36 ('life as a story') van Kahneman, D. (2011). *Thinking fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux. En bekijk vooral ook de Ted talk van Kahneman: https://www.ted.com/talks/daniel_kahneman_the_riddle_of_experience_vs_memory?language=en
4. Westenberg, P. M. (2024). *Een reis door de tijd: Over ego ontwikkeling, sociale angst, en het bestuur*. Universiteit Leiden. <https://scholarlypublications.universiteit leiden.nl/handle/1887/4103736>
5. John von Neumann wordt algemeen gezien als de vader van speltheorie, onder andere door dit boek: Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (1944). *Theory of games and economic behavior*. Princeton University Press.
6. Alle referenties naar deze studies en artikelen vermelden is wat te veel van het goede. De liefhebber (en doorzetter) kan eens kijken op google scholar, en afgaand op de titels de meeste onderwerpen wel terugvinden. Stuur anders maar een mailtje... <https://scholar.google.com/citations?user=SEa-71Q8AAAAJ&hl=nl>
7. Van Dijk, E., & De Dreu, C. K. W. (2021). Experimental games and social decision making. *Annual Review of Psychology*, 72, 415-438.
8. Zie <https://socialdilemma.com/>
9. Van Dijk, E. (2003). *De econoom en de psycholoog in ons hoofd*. Universiteit Leiden. <https://scholarlypublications.universiteit leiden.nl/handle/1887/4498>
10. Het Nibud (Nederlands Instituut voor Budgetvoorlichting) richt zich als kennis- en voorlichtingsinstituut op huishoudfinanciën. Zie <https://www.nibud.nl/>
11. Koens, L., Hofman, R., & De Jonge, J. (2018). *Drijfveren van onderzoekers. Goed onderzoek staat nog steeds voorop*. Den Haag: Rathenau Instituut.
12. Zie voor meer informatie over Stichting Utopa: <https://www.utopa.nl/>
13. Steinel, W., Van Beest, I., & Van Dijk, E. (2014). Too good to be true: Suspicion-based rejections of high offers. *Group Processes and Intergroup Relations*, 17, 682-698.
14. Van Dijk, E., & Zeelenberg, M. (2007). When curiosity killed regret: Avoiding or seeking the unknown in decision-making under uncertainty. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43, 656-662.

- Lees ook eens: Noordewier, M. K., & Van Dijk, E. (2020). Deprivation and discovery motives determine how it feels to be curious. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 35, 71-76.
15. Daar sta ik natuurlijk niet alleen in. De Universiteiten van Nederland vroegen niet zo lang geleden de Werkgroep Sterken om een toekomstvisie. In haar adviesrapport stelde de werkgroep dat een te langdurige eenzijdige focus op toepassingsgericht onderzoek het DNA van het hoger onderwijs en onderzoek schaadt. Ik deel die mening. Ik voel alleen wel een grotere urgentie – de consequenties zijn niet pas voelbaar in 2040. Sterken e.a. (2023). *Kiezen voor kwaliteit in 2040*. Rapport in opdracht van Universiteiten van Nederland.
 16. Met de Nationale Monitor Geldzorgen onderzoeken we elk kwartaal hoe het op financieel gebied gaat met de Nederlanders. <https://www.wijzeringeldzaken.nl/Nationale-Monitor-Geldzorgen/>
 17. Op de site van ons Kenniscentrum (<https://www.kcpeg.nl/>) zie je de veelheid en diversiteit van onze activiteiten. Kijk bijvoorbeeld eens onder de tabs ‘Wat wij doen’, ‘Publicaties’, en ‘Trainingen’.
 18. Schwartz, B. (2000). Self-determination – The tyranny of freedom. *American Psychologist*, 55, 79-88.
 19. Zie bijvoorbeeld: Miller, D. T. (1999). The norm of self-interest. *American Psychologist*, 54, 1053-1060
 20. Van Dijk, E., & Zeelenberg, M. (2009). De (ir)rationaliteit van de beslisser. In W. L. Tiemeijer, C. A. Thomas, & H. M. Prast (Red.), *De menselijke beslisser: Over de psychologie van keuze en gedrag* (pp. 25-46). WRR/Amsterdam University Press: Den Haag/Amsterdam.
 21. Zie bijvoorbeeld het rapport van de Adviesraad voor Wetenschap, Technologie, en Innovatie: Adviesraad voor Wetenschap, Technologie, en Innovatie (2015). *Verwevenheid van hoger onderwijs en onderzoek: eenheid in verscheidenheid*. <https://www.awti.nl/documenten/2015/6/26/verwevenheid-van-hoger-onderwijs-en-onderzoek> Of lees het position paper van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen uit 2018: KNAW (2018). *Spagaat of duet? Verwevenheid van onderwijs en onderzoek aan Nederlandse universiteiten*. Amsterdam. <https://storage.knaw.nl/2022-06/20181217-Position-paper-onderwijs-onderzoek.pdf> Of kijk gewoon eens op de sites van de universiteiten, die vrijwel allemaal de verwevenheid benadrukken. Bijvoorbeeld voor de Universiteit Leiden: <https://www.universiteitleiden.nl/dossiers/onderwijsvisie/good-practices/verwevenheid-onderzoek-en-onderwijs>

22. Zie bijvoorbeeld:
 Mulder, L. B., Van Dijk, E., De Cremer, D. & Wilke, H. A. M. (2006). Undermining trust and cooperation: The paradox of sanctioning systems in social dilemmas. *Journal of Experimental Social Psychology*, 42, 147-162.
23. Ad Valvas (9 mei, 2022). *NWO-baas Marcel Levi: 'Geef je NWO-beurs maar terug als je ook Europees geld krijgt'*.
<https://advalvas.vu.nl/wetenschap-onderwijs/nwo-baas-marcel-levi-geef-je-nwo-beurs-maar-terug-als-je-ook-europees-geld-krijgt/>
24. Zo'n verschuiving zou passen bij wat De Adviescommissie Bekostiging Hoger Onderwijs en Onderzoek – ook wel de Commissie Van Rijn – in 2019 adviseerde. Dat advies heeft wel tot enige verschuiving geleid. Maar mag het iets meer zijn? Adviescommissie Bekostiging Hoger Onderwijs en Onderzoek (2019). *Wissels om: naar een transparante en evenwichtige bekostiging en meer samenwerking in hoger onderwijs en onderzoek*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/07/19/adviesrapport-bekostiging-hoger-onderwijs>
 Lees ook eens dit advies van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen: KNAW (2019). *Evenwicht in het wetenschapssysteem. De verhouding tussen ongebonden en strategisch onderzoek*. Amsterdam, KNAW. <https://www.knaw.nl/publicaties/evenwicht-het-wetenschapssysteem-de-verhouding-tussen-ongebonden-en-strategisch>
25. Er zijn de laatste jaren wel aanzetten geweest om universiteiten iets meer financiële mogelijkheden en vrijheid te bieden. Zo sloot in 2022 de toenmalige minister van OCW Robbert Dijkgraaf met de universiteiten en hogescholen een bestuursakkoord met als onderdeel de toekenning van starters- en stimuleringsbeurzen voor onderzoekers. De vreugde was van korte duur; in 2024 haalde minister Eppo Bruins een streep door die afspraken.
26. Zie bijvoorbeeld:
 Schutter, M. (2024). *On the benefits and boundaries of trust and trustworthiness*. Proefschrift, Universiteit Leiden.
 Fetchenhauer, D., & Dunning, D. (2010). Why so cynical?: Asymmetric feedback underlies misguided skepticism regarding the trustworthiness of others. *Psychological Science*, 21, 189-193.

Deze afscheidsrede kan gezien en gelezen worden als een afsluiting van een periode van meer dan 36 jaar aan de Universiteit Leiden. Die begon in 1989 met het werken aan mijn proefschrift; het jaar waarin de Berlijnse muur werd neergehaald en de wereld optimistisch vooruit keek. Ik sluit af in 2026 – in een tijd waarin vooruitzichten en perspectieven een stuk onzekerder lijken; waarin nieuwe muren verschijnen.

Mijn rede gaat niet over deze grote politieke en sociale ontwikkelingen, hoewel de link eenvoudig gemaakt zou kunnen worden. Het onderzoek naar sociale dilemma's – dat in al deze jaren voor mij een belangrijke rol gespeeld heeft – laat zich immers vertalen naar milieuproblematiek, naar polarisatie, naar conflict tussen groepen, naar oorlog en vrede. Mijn focus is meer bescheiden. Ik blik ik terug op een periode waarin ik de vrijheid heb mogen ervaren om wetenschappelijk onderzoek te verrichten, onderzoekers en studenten op te leiden, en deel uit te maken van een sectie waarin het goed toeven is.

De universiteit is in deze tijd flink veranderd; misschien wel meer dan ikzelf. Aan sommige veranderingen heb ik – hopelijk ten goede – mee mogen werken. Ik sta kort stil bij enkele van deze veranderingen; met name bij de integratie van economie en psychologie. In mijn oratie 'de econoom en de psycholoog in ons hoofd' brak ik een lans voor toenadering tussen deze gebieden. Nu, terugkijkend, is het goed om te zien dat deze samenwerking in Leiden ook echt vorm heeft gekregen. Niet alleen in het onderzoek (dankzij het gebruik van experimentele spellen), maar ook in het onderwijs (met o.a. de introductie van Master-specialisatie Economic and Consumer Psychology), en

valorisatie (met de oprichting van het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag).

Ik sta ik ook nadrukkelijk stil bij twee kernwoorden – vrijheid en vertrouwen – die in mijn ogen essentieel zijn voor goed functioneren. Voor elk mens, maar dus ook binnen de wetenschap. Ik blik terug op mensen die mij die vrijheid hebben geboden, en dat vertrouwen gaven. Ik signaleer ook waar beperkt vertrouwen het functioneren van wetenschappers in de weg kan staan. En ik droom even over de mogelijkheden waarop dit anders zou kunnen. Er is immers altijd ruimte voor verbetering.

En dat is mooi.

PROF. DR. ERIC VAN DIJK

Enkele kerngegevens en data

1988	Voltooiing Doctoraal Economie, Rijksuniversiteit Groningen	2006-2012	Onderzoeksdirecteur Kurt Lewin Instituut
1989	Voltooiing Doctoraal Psychologie, Rijksuniversiteit Groningen	2003-2014	Voorzitter Wetenschapscommissie Psychologie, Universiteit Leiden
1993	Verdediging proefschrift 'Coordination in asymmetric social dilemmas' (cum laude), Universiteit Leiden	2010-2015	Bestuurslid NIBUD
1993-1999	Universitair Docent, Universiteit Leiden	2016-2021	Lid Adviesraad Vertrouwensmonitor, Nederlandse Vereniging van Banken
1999-2001	Universitair Hoofddocent, Universiteit Leiden	2018-2025	Voorzitter Masters Toelatingscommissie, Universiteit Leiden
2002-2026	Hoogleraar, Universiteit Leiden	2021-2024	(Interim) Lid Instituutsbestuur Psychologie, Universiteit Leiden
2010	Introductie Masterspecialisatie Economic and Consumer Psychologie, Universiteit Leiden	2020	Oprichter Kenniscentrum Psychologie en Economisch gedrag, Universiteit Leiden
2011	Portefeuillehouder Wetenschapszaken Psychologie, Universiteit Leiden	2026-	Vrij man
2013	Voorzitter Ethiekcommissie, Universiteit Leiden		

